

Van Oudheid naar Middeleeuwen: Continuïteit of Discontinuïteit?

door

prof. dr. P. LAMBRECHTS

De hiernavolgende tekst, naar een bandopname opgesteld, heeft in drukvorm het gesproken uitzicht bewaard, waarin hij door prof. Lambrechts grotendeels geïmproviseerd werd voorgedragen tijdens de vergadering van de Maatschappij op woensdag 20 oktober 1965. Dientengevolge werd uitdrukkelijk afgezien van eender welk voetnotenapparaat dat aan het oorspronkelijke causerie-karakter van de uiteenzetting afbreuk zou doen. Wie op voormelde dag toeluisterde, zal betreuren dat hier het foto-materiaal moet ontbreken, waarvan de projectie op merkwaardige wijze bijdroeg tot de staving van 's sprekers stellingname.

Meerdere toehoorders, door eigen wetenschappelijk werk voor het onderwerp geïnteresseerd, hebben op dit betoog schriftelijk gereageerd, zoals zij het terstond en ter plaatse mondeling hadden willen doen, indien daartoe die avond tijd was overgebleven. Hier nu in een alfabetische orde der auteurs samengebracht na het referaat, bezorgen deze schetsmatige bedenkingen aan de behandeling van het onderwerp een fictief debat-karakter, dat door een „naspel” van de spreker even fictief als voorlopig wordt afgesloten.

Niemand zal ontkennen dat het vraagstuk dat ik hedenavond voor u zal behandelen, dat nl. van de ondergang van het Romeinse Rijk en de daaraan verbonden gevolgen, uiterst belangwekkend is.

Het probleem van het „verval” van het Romeinse Rijk houdt sinds lang de aandacht gaande. In de laatste paragraaf van zijn indrukwekkend en klassiek werk, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-88), heeft Edward Gibbon het onderwerp dat hij behandelde terecht beschreven als „the greatest, perhaps the most awful, scene in the history of mankind”. Het probleem van de ondergang van het Romeinse Rijk heeft trouwens reeds in de Oudheid zelf de geesten gefascineerd: Augustinus, Orosius, Salvianus en andere kerkvaders hebben er zich mede bezig gehouden, vooral om aan te tonen dat de oorzaken van de ondergang ergens anders lagen dan in de verspreiding van het christendom, een verklaring die door de heidenen werd vooruitgezet en die ook door moderne geleerden en denkers — E. Gibbon, E. Renan, F. Nietzsche, O. Seeck, enz. — werd voorgestaan.

Sinds Montesquieu (*Considérations sur la grandeur et la décadence des*

Romains, 1734) en E. Gibbon, stond het vorsen naar de oorzaken van de val van het *Imperium* vooraan. De laatste synthese die ik over dit probleem ken, is die van J.J. Saunders in het tijdschrift *History* 48, 1963 (*The Debate on the Fall of Rome*).

Mijn referaat is niet gewijd aan de oorzaken van de ineenstorting van het *Imperium Romanum*, maar aan de gevolgen van deze gebeurtenis. En meer bepaald ligt het in mijn bedoeling te proberen een antwoord te geven op de vraag of de desintegratie van dit Rijk in de vijfde eeuw van onze tijdrekening een breuk in de geschiedenis der mensheid betekent, een cesuur, het einde van een „wereld”, dan wel of men kan volhouden dat tussen de Vroege Middeleeuwen van Westeuropa en de Romeinse Oudheid toch niet zulke diepe kloof bestaat als soms wordt beweerd en dat, om het op een andere manier te stellen, de overgang van de heidense Romeinse wereld naar de christelijke Middeleeuwen eerder gradueel en bijna onopgemerkt is verlopen, zonder een catastrofale onderbreking van verschillende eeuwen, zoals vroeger over 't algemeen werd aanvaard, toen traditioneel de Middeleeuwen (vooral de Vroege Middeleeuwen) als „Dark Ages” werden beschouwd. Continuïteit of discontinuïteit? Deze formule resumeert het debat dat hier aan de orde is.

Vooraleer mijn eigen bevindingen uiteen te zetten, is het aangewezen even te memoreren welke opvattingen terzake de laatste jaren door enkele vooraanstaande geleerden werden voorgehouden.

In de eerste plaats denken wij daarbij aan de veel besproken theorie van de meester der Gentse historische school, Henri Pirenne. Voorafgegaan door vele detailstudies vindt men ze definitief uiteengezet in zijn *Mahomet et Charlemagne* (1937). Volgens Pirenne zou de ondergang van de klassieke wereld niet vóór de tijd der Karolingers, in de 7e-8e eeuw, te situeren zijn. Die ondergang schrijft hij trouwens niet op rekening van de Germaanse invallen, maar van de Islam. Door de verspreiding van Mohammed's leer en de veroveringen der Arabieren worden de betrekkingen op alle gebied — maar vooral op economisch vlak — tussen de oostelijke en de westelijke delen van de Middellandse Zee wereld verbroken, en die verbreking van de mediterrane eenheid verklaart de ondergang van de antieke wereld en cultuur. De gebeurtenissen der vijfde eeuw zouden daarentegen deze eenheid niet hebben vernietigd. Er zou dan geen „cesuur” zijn geweest. De verbanden tussen Oost en West zijn dan nog onaangetast. De Romeinse levensvormen zouden bijna ongemerkt in die van de barbaarse vorstendommen zijn overgegaan. De Middellandse Zee is dan nog steeds de bakermat der antieke beschaving. In de tijd der Karolingers daarentegen wordt het Noorden van Westeuropa het centrum op politiek, economisch, geestelijk gebied.

De theorie van H. Pirenne gaf aanleiding tot een uitgebreide literatuur. Ik verwijs hiervoor naar A.F. Havighurst, *The Pirenne Thesis, Analysis, Criticism and Revision*, 1958.

Dit standpunt van Henri Pirenne kan ik niet bijvallen. Uit ons verder betoog moet trouwens blijken dat het niet mogelijk is het concept „Antike” tot in de 7e-8e eeuw door te trekken.

Hiermede wil niet gezegd zijn dat Pirenne's visie helemaal buiten beschouwing kan worden gelaten. Ook mij lijkt het toe dat de verspreiding

van de Islam langsheen de kusten van de Middellandse Zee de handelsactiviteit in dit gebied zeer sterk moet hebben geschaad¹. Of liever: wat er nog aan bedrijvigheid overbleef. Want de strooptochten van de Vandalen moeten reeds in de vijfde eeuw de handelsverrichtingen over zee tot een dieptepunt hebben gereduceerd. En anderzijds heeft Pirenne al te zeer uit het oog verloren dat, ook na de vestiging van de Arabische macht over een groot deel van de mediterrane wereld, het verkeer tussen Westeuropa en de oostelijke landen niet helemaal werd afgebroken: alleen gebeurde het niet meer over zee, maar over land. Dit probleem valt echter buiten het kader van mijn betoog.

Een tweede manier om het vraagstuk te benaderen is die van andere vooraanstaande geleerden zoals bv. M. Rostovtzeff of Ferd. Lot (*La fin du monde antique et les débuts du moyen âge*, 1927), volgens wie het verval der antieke wereld reeds vroeg inzet en op constante en onafwendbare manier verderschrijdt, waarbij dan de nadruk bijna uitsluitend op innerlijke vervalsymptomen komt te liggen en de invallen der Germanen als een bijkomstigheid worden beschouwd, als een element nl. dat het ondergangsproces heeft verhaast, maar dat er niet verantwoordelijk moet voor gesteld worden. Haar meest radicale vorm vindt deze strekking in de geschriften van de Engelse geleerde en denker Arnold Toynbee. Volgens hem zet het vervalproces der antieke wereld reeds in de hellenistische tijd in. Er komen hier bepaalde filosofische of metafysische beschouwingen bij te pas, o.m. een zekere visie op het begrip „cultuur” of „beschaving”.

Ook sta ik thans meer dan vroeger kritisch tegenover de veelomstreden thesis van André Piganiol in *L'Empire chrétien*, 1947. De Franse geleerde staat op het standpunt dat, na de catastroof der 3e eeuw, waarover verder meer, in de loop der 4e eeuw n. Chr. een nieuwe, beloftevolle cultuur tot stand is gekomen. Zij verschilt wel grondig van die van vroegere eeuwen, is „anders”, maar moet toch als „Romeins” worden bestempeld en staat op een hoog niveau. Deze nieuwe cultuur werd door de Germaanse invasies der 5e eeuw „vermoord”: „La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée”.

Met betrekking tot deze verschillende standpunten wil ik nu enkele overwegingen maken die dan verder worden uitgesponnen, maar die mijn eigen visie op het probleem reeds grotendeels resumeren.

1) Ik geloof niet dat het verval van het Romeinse Rijk in hoofdzaak door *innerlijke* factoren van achteruitgang kan verklaard worden. De vertegenwoordigers van deze richting verliezen teveel uit het oog dat, terwijl in de 5e eeuw het westelijk deel van het Rijk uiteenspat, de oostelijke helft daarentegen als een gesloten geheel ongestoord voortleeft en nog duizend jaren in het Byzantijnse rijk bestaan blijft. Ik sta op het standpunt van de

(1) Dit is mij duidelijk geworden toen ik mij enkele jaren geleden te Locri, in Zuid-Italië, bevond. Deze eens zo bloeiende Griekse handelsstad werd volledig door de inwoners verlaten toen de Arabieren er een doelwit van hun plundertochten van maakten. De bewoners trokken zich terug in de plaats Gerace, een soort arendsnest, op 12 km. van Locri, in het binnenland gelegen. Op dat ogenblik moet Locri alle betekenis hebben verloren.

Engelse geleerde Norman Baynes die deze tegengestelde ontwikkeling van Oost en West verklaart door het feit dat, zo de Donau- en Rijnprovincies bestendig door vijandelijke legers werden aangevallen en geplunderd, de Aziatische provincies daarentegen hiervan grotendeels gespaard zijn gebleven (*Journal of Roman Studies*, 1943, blz. 29-35).

2) Men moet duidelijk — voor wat het westelijk deel van het Rijk betreft — minstens twee grote golven van invallen onderscheiden, de eerste tussen 253 en 276, de tweede van 406 en volgende jaren. Tussen beide situeert zich een periode van ongeveer honderd jaar die als een tijd van stabilisering, *gedeeltelijk* herstel en zelfs als een soort „renaissance” van het Westen kan worden gewaardeerd. Deze heropbloei lijkt mij zich tot het begin van het laatste kwart der vierde eeuw uit te strekken. Van rond de jaren 370-380 worden de tekenen van stilstand, uitputting, stagnatie zichtbaar, hoewel het nog een volle eeuw heeft geduurd vooraleer het Rijk definitief uiteen is gevallen. De invasie van onze gewesten door Franken, Alamannen en andere Germaanse volkeren op het eind van 406 was echter reeds voorbereid door de Romeinse nederlaag bij Hadrianopol in 376, een gevolg van het verschijnen der Hunnen in het Europees gezichtsveld. Om het rijkere oosters deel van het Rijk veilig te stellen, werd toen het Westen van zijn beste troepen beroofd.

3) Aan deze nieuwbloei, deze „renaissance” der vierde eeuw kan ik echter niet dezelfde grote betekenis toekennen als A. Piganiol doet: „La vérité semble être qu'une éclosion admirable se prépare, s'il ne survient pas une catastrophe. La catastrophe est survenue sous la forme des invasions barbares”. Dat lijkt mij een te optimistische visie op het herstel der 4e eeuw. Ik spreek liever van een *relatieve* heropleving. In de 4e eeuw kent een stad als Trier een merkbare opgang, omdat zij de residentie van de keizer is en de zetel van zijn administratie. Maar kenschetsend is dat sommige van de machtige bouwwerken van de 4e eeuw — de Porta Nigra, de Keizerthermen — al reeds niet meer afgewerkt zijn geworden! Mij wil het toeschijnen dat in de 4e eeuw de cultuur nooit meer het hoog niveau van het Haut Empire bereikt, ook al is zij onder bepaalde oogpunten buitengewoon belangwekkend (bv. de letterkunde). Zij is echter niet meer zo algemeen verspreid als in het Hoge Keizerrijk. Zij blijft beperkt tot enkele centra, vooral langsheen de grenzen van het Rijk. Deze heropleving is daarenboven artificieel te heten en gebonden aan de aanwezigheid in het Westen van de keizer en zijn belangstelling voor westerse aangelegenheden. Wanneer het keizerlijk hof en de administratie zich uit het Westen terugtrekken, stort alles in mekaar. En verder heeft men de indruk dat in het laatste kwart der 4e eeuw (dus vóór de invallen van 406) de achteruitgang van het Westen op de meeste gebieden reeds scherp merkbaar is. Ik zou het zó willen formuleren dat, na de catastroof der 3e eeuw, het Rijk nog de nodige vitaliteit heeft opgebracht om de gevolgen van de Germaanse invallen van 253-276 gedeeltelijk te boven te komen, maar dat de inspanning te groot is geweest om blijvend volgehouden te kunnen worden. Dit impliceert dat de invallen der 3e eeuw werkelijk catastrofaal zijn geweest.

Ik geloof dat zij dat inderdaad waren. Ondanks het herstel dat er op volgde, zijn het de invallen der 3e eeuw die de doodssteek aan de westelijke helft van het Rijk hebben gegeven. De invasies van de 5e eeuw hebben meer het karakter van een graduele inbezitneming van het Romeins territorium, die van de 3e eeuw dit van een lawine-achtige vernietiging. Hét zou me te ver voeren dit onderscheid hier in detail te bespreken, hoewel het zeer belangrijk is.

4) Van in de loop der 3e eeuw begint het Rijk een steeds meer uitgesproken *regionaal* karakter te vertonen. Het economisch beeld van Noord-Gallië in de eerste helft der 3e eeuw — buitengewoon schitterend — geldt bv. niet voor Italië, op dat ogenblik reeds in volledig verval. Terwijl in Noord-Gallië het villasysteem tijdens de invasies van 253-276 bijna geheel ten onder gaat, beginnen de villa's in Engeland eerst dan waarchtig te bloeien, enz. In de handboeken wordt met dit regionaal uitzicht van de Romeinse geschiedenis sinds de tijd der Severi geen rekening gehouden. In mijn ogen is het van kapitaal belang. Het toont aan hoe de verschillende *natuurlijke* streken van het Rijk, onder de drang der omstandigheden, reeds goed op gang waren een centrifugale, los-van-Rome-achtige ontwikkeling door te maken vóór de tijd van de grote barbaarse invasies en zich tot eigen entiteiten bezig waren te ontwikkelen. De krampachtige centraliserende politiek van Diocletiaan (bv. op het gebied van de eenmaking van het recht, van de verspreiding van het Latijn, van de christenvervolging) en opvolgers is een laatste wanhopige en vergeefse poging om deze desintegrerende tendenzen, veroorzaakt door de steeds groter wordende betekenis van de periferische delen van het Rijk in het geheel van het Romeins staatslichaam, tegen te gaan. Van de 3e eeuw af is het bijna niet meer mogelijk de lotgevallen van het Rijk nog in hun totaliteit te overzien. Zij beginnen dan een bijna lokale, regionale kleur te krijgen.

En nu terug tot onze vraag: continuïteit of discontinuïteit? Het valt moeilijk met een ja of neen op deze vraag te antwoorden. Het probleem is complex en voor velerlei nuances vatbaar. Ik zal proberen deze nuances te doen aanvoelen, om tot het besluit te komen dat het, alles bij mekaar genomen, meer verantwoord is van een cesuur dan van een continuïteit te gewagen.

Wat moet worden gerealiseerd is de draagwijdte, het volume, de omvang van de ramp die zich in de 5de eeuw heeft voorgedaan. Het was aan deze ramp dat Paul Valéry dacht toen hij schreef: „Les civilisations sont périssables”, alsook U. von Wilamowitz-Moellendorff toen hij zegde dat men er niet over discussiëren moest of de beschaving kan ondergaan, vermits zij al eenmaal wàs ondergegaan.

Een antwoord op de gestelde vraag is in hoge mate afhankelijk van enkele *methodologische* overwegingen die men zich terzake niet genoegzaam heeft gemaakt, althans naar mij wil voorkomen.

Vooreerst komt het er op aan een vergelijking te trekken tussen de cultuurgetuigenissen vóór en na de periode van de vestiging der Germaanse rijken op het puin van het westelijk deel van het *Imperium Romanum*,

d.i. *grosso modo* vóór en na 400-450, en dit zowel *kwantitatief* als *kwali-tatief*. Hiermede is dan gezegd dat het hier behandelde vraagstuk een sterk uitgesproken archeologisch uitzicht vertoont. M.i. heeft men zich al te zeer tot de literaire teksten beperkt. De vraag of de Germaanse invasies der vijfde eeuw al dan niet een cesuur op economisch gebied tot gevolg hebben gehad, moet in de eerste plaats door de archeologie, d.i. de materiële overblijfselen die zich in de musea bevinden, worden opgelost.

Vervolgens doet men er goed aan, voor een beoordeling van het behandelde vraagstuk, gedurig de parallel te trekken met de oostelijke helft van het vroegere Romeinse *Imperium*, d.i. het Byzantijnse Rijk, waar de continuïteit — althans formeel gezien — zeker is. Uit die tegenstelling kan men gemakkelijker opmaken tot welk dieptepunt de cultuur — onder al haar aspecten — in het Westen gevallen is na de vijfde eeuw.

En ten slotte: men moet het probleem in zijn *totaliteit* zien, nl. ook in zijn culturele aspecten. H. Pirenne heeft het gedurig over de economische en institutionele uitzichten van het vraagstuk. De kwestie van de continuïteit of de breuk tussen Oudheid en Vroege Middeleeuwen is echter veel meer dan dat: het is ook een cultureel probleem.

Voor een beoordeling van de gevolgen der ineenstorting van het Romeins gezag en de desintegratie van het *Imperium* in de vijfde eeuw is het dus geboden verschillende gebieden te onderscheiden: ik zal dan ook deze gevolgen onderzoeken op staatkundig, materieel en geestelijk gebied.

1) *Op staatkundig gebied*

Hier is de toestand duidelijk. Niemand zal betwisten dat het machtige Romeinse Rijk uiteen is gevallen in de loop van de 5e eeuw, dat het werd vervangen door een groot aantal Germaanse staatjes en dat het nooit meer in latere tijden in zijn totaliteit werd hersteld. Er zijn wel pogingen tot herstel geweest, zoals die van Justinianus, de Byzantijnse keizer, in de 6e eeuw. Er is natuurlijk ook Karel de Grote geweest die er in slaagde een betrekkelijk groot gedeelte van de westelijke helft van het Romeinse Rijk onder één scepter te brengen. Om te beginnen zijn dat maar voorbijgaande fenomenen geweest en, ten tweede, is dit momenteel herstel van de westelijke helft van het vroeger Romeins Rijk toch altijd maar fragmentair gebleven.

Natuurlijk is er ook de verzuchting, de droom van een gerestaureerd *Imperium*. De „*Renovatio Imperii Romani*” is een leitmotiv dat terugkomt in de geschiedenis, vooral vanaf de tijd van Karel de Grote, maar meer dan een droom is het toch niet. Wij spreken niet over dromen, over theorieën, maar over werkelijkheden, over feitelijke toestanden. Aan de *staatkundige desintegratie* van het Romeinse Rijk valt dus niet te twijfelen.

Hiermede gaat gepaard de *desintegratie van de taal*. Dit is een heel groot probleem, dat ik maar vluchtig kan behandelen. Natuurlijk is het wel waar dat het vroegere *Imperium Romanum*, taalkundig gezien, in twee grote delen uiteenvalt, het Griekse deel en het Latijnse. Het is ook waar dat in het Oosten het Grieks altijd de voornaamste taal is gebleven, maar de staatkundige taal was toch het Latijn. De administratieve taal van het Oosten tijdens

het *Imperium Romanum* was het Latijn. Van de 4e-5e eeuw af verdringt het Grieks daar het Latijn steeds meer en meer, tot dit laatste helemaal uitsterft.

In het Westen zelf maakt men na de ineenstorting der Romeinse macht de desintegratie mede van de taal, nl. het Latijn, wat ontstaan heeft gegeven aan de verschillende Romaanse dialekten. Hoe die overgang van het Latijn in de verschillende Romaanse talen zich tussen de 5e en de 8e eeuw heeft voltrokken, is een heel moeilijk vraagstuk. Wij zijn dan immers in de „duistere eeuwen”, en de bronnen waarover wij beschikken zijn schaars.

Het is voor de eerste keer in 842, met de eed van Straatsburg, dat men ziet dat het Latijn opgehouden heeft als volkstaal te fungeren en vervangen is geworden door het Frans. Het is ook in deze periode dat zich in onze streken de taalgrens heeft gevormd, de scheidingslijn m.a.w. tussen Germaanse en Romaanse talen, een voor de geschiedenis van Westeuropa in latere eeuwen zeer belangrijke gebeurtenis, omdat dit verschil in taal met een verschil in geestelijke *habitus* gaat gepaard, waaraan voor de verdere lotgevallen van Europa vérstrekkende gevolgen vastzaten. Ik zou bijna zeggen dat hier een van de voornaamste aspecten voorligt van de desintegratie van de Romeinse wereld. Niet dat in het Westen het gewone volk tijdens de periode van de Romeinse overheersing niet zou zijn voortgegaan, naast het Latijn, ook zijn eigen taal te spreken. Zo lijkt het bv. weinig twijfelachtig dat in de vroegere Keltische gebieden van Westeuropa het gewone volk tot aan het einde van het Romeins bewind voort is blijven gaan een of ander Keltisch dialect als dagelijkse omgangstaal te gebruiken. Daar gaat het echter niet om. De staatkundige taal van het Westen was het Latijn en dat was natuurlijk een groot ferment van eenheid op alle gebied, en vooral op geestelijk gebied, in het Westen, gedurende de periode van het *Imperium Romanum*.

Men heeft geargumenteed — Fustel de Coulanges bvb. en andere geleerden — dat de politieke instellingen, de administratie, het muntwezen, de rechtspraak der Romeinen werden overgenomen door de Germaanse vorstjes, en dat op die manier van een continuïteit kan worden gesproken. Het betreft hier dus een continuïteit op het gebied van de *instellingen*, en tot op zekere hoogte gaat die voorstelling op. Er zijn inderdaad Romeinse elementen die overgenomen werden door de Frankische en de andere koningen. Men moet echter ook rekening houden met de aanwezigheid van vele Germaanse bestanddelen in het politiek en rechtskundig leven van de barbaarse staatjes. Ik weet dat dit een zeer ingewikkeld en delikaat probleem is, waarmede vaak ook andere dan wetenschappelijke overwegingen zijn gemoeid. In laatste instantie gaat het er om te weten of de maatschappelijke, juridische en politieke instellingen van de middeleeuwse staten op Romeinse of Germaanse overleveringen terug te voeren zijn.

Op dit gebied heb ik nooit persoonlijk gewerkt en het kan dan ook vermetel lijken dat ik het onderwerp hier durf aan te raken. Ik doe het echter slechts aan de hand van wat daaromtrent zeer onlangs werd uiteengezet door professor F.L. Ganshof, wiens gezag terzake door niemand wordt betwist, met name in een uitvoerige en zeer critische bespreking van een

recent boek van een Engels geleerde, J.M. Wallace-Hadrill. Deze recensie is verschenen in het tijdschrift *Helinium*, 5, 1965, blz. 53 vlg.

Wat men uit deze studie kan opmaken is dat de verhouding van Romeinse en Germaanse elementen in de wetgeving der barbaarse rijkjes zich niet altijd op dezelfde wijze stelt: zij verschilt van koningdom tot koningdom. Met betrekking tot het Frankisch rijk, dat ons in de eerste plaats interesseert, schrijft de Gentse meester het volgende: „Et cependant M. Wallace-Hadrill accentue avec excès l'ampleur de l'élément romain dans cette société nouvelle. Que la Loi Salique soit inconcevable sans un arrière-plan romain et que l'organisation judiciaire ait en bonne partie été d'origine romaine nous paraît insoutenable. La Lex Salica contient quelques articles fortement influencés directement et plus souvent indirectement par le droit romain du Bas-Empire, mais dans l'ensemble elle est étrangère à celui-ci: la même chose peut être dite de l'organisation judiciaire, en formulant moins de réserves encore. C'est dans d'autres domaines du complexe d'institutions que le facteur romain a été d'importance et de portée capitales”.

Men kan dus gerust voorhouden dat een bepaalde school in het verleden veel te sterk de nadruk heeft gelegd op het voortleven van Romeinse elementen in de instellingen der Germaanse koninkrijken van de Vroege Middeleeuwen.

Men moet inderdaad ook rekening houden met de aanwezigheid van vele Germaanse bestanddelen in het politiek, administratief, rechtskundig leven van deze barbaarse staatjes. Clovis is er in geslaagd een eenheidsrijk te stichten van de Rijn tot aan de Pyreneeën. Hij beschouwde zich als de vertegenwoordiger en voortzetter van het Romeins gezag. Dit eenheidsrijk heeft evenwel niet standgehouden. Onmiddellijk na zijn dood, in 511, werd het, naar *Frankisch erfrecht*, onder zijn zonen verdeeld, later opnieuw verenigd onder Clotarius I, in 561 opnieuw verdeeld, enz. Men ziet hoe sterk Germaanse opvattingen en tradities hier blijven meespreken. Wat men vooral uit het oog heeft verloren, is het feit dat in deze barbaarse staatjes het centraal gezag totaal is ten onder gegaan. Dit blijkt bv. uit het feit dat het slaan van de munt door allerlei personen geësurpeerd is geworden, zonder dat de vorstjes er iets tegen vermochten. Aan particulieren, zowel geestelijken als leken, stonden zij allerhande immuniteiten toe op gebied van belastingen, rechtspraak, enz. Zodat een Frans auteur schrijven kon: „Jamais dans notre histoire la notion d'Etat n'a connu une éclipse aussi totale” (Latouche, zie *infra*). Wat de Romeinen aan Europa hadden gegeven was de voorstelling van de ideële en centralistisch georganiseerde staat, alsook de imperiale idee, d.i. de gedachte van onder één gezag levende en geordende volksgemeenschappen. De ineenstorting van het Rijk betekent op dit gebied een *de facto* breuk in de Europese geschiedenis waar men niet licht over heen stappen kan.

2) Op materieel gebied

Hier is het vooral dat van een continuïteit wordt gesproken. Voor H. Pirenne is er geen cesuur op gebied van handel en economie tot aan de verovering van het Middellandse-Zeebekken door de Arabieren in de 7e

eeuw. Tot op dat ogenblik is de mediterrane wereld één en ongebroken. Er zijn drukke *handelsbetrekkingen* tussen het oostelijk en het westelijk bekken der Middellandse Zee. Gregorius van Tours en andere auteurs der 6e eeuw spreken van *mercatores*, *negotiatores* die wijn, papyrus, specerijen enz. verhandelen.

Het spreekt vanzelf dat niet alle handelsverrichtingen zijn stilgevallen in de 5e eeuw. Er waren zeker Syrische en andere oosterse kooplieden in Westeuropa in de Merovingische periode, maar men kan niet anders dan hun belang relatief heten: R. Latouche (*Les origines de l'économie occidentale*, 1956) zal wel juist zien wanneer hij ze vergelijkt met de Noordafrikaanse leurders die langs onze straten of marktpleinen hun waar aan de man brengen.

Wat men vooral uit het oog heeft verloren, is het feit dat door de verwoestende invallen van de tweede helft der derde eeuw de „westerse” handel klaarblijkelijk totaal ten onder is gegaan. Het wordt met de dag duidelijker dat in het Hoge Keizerrijk, tot rond 250 n.Chr., de westerse handelaars ongewoon bedrijvig zijn geweest in gans de westelijke helft van het *Imperium*. Wij bezitten daaromtrent sprekende getuigenissen. Sinds de vierde eeuw kennen wij geen westerse handelaars meer. Overal zien wij de Oosterlingen opduiken. „C'est la détérioration de l'activité commerciale à la suite des grandes invasions qui a jeté sur la Gaule et sur l'Italie des Orientaux industriels venus avec l'espoir de réaliser des bénéfices substantiels en apportant leur pacotille. La venue de ces mercantis nombreux n'est pas le signe d'une économie saine”, schrijft R. Latouche. Dat is ook het standpunt van N.H. Baynes². Op handelsgebied is het Westen nu zuiver „passief” geworden.

Men moet verder oog hebben voor de „relatieve” betekenis van deze *negotiatores*. Men ziet niet dat de handel georganiseerd was. Welk was het volume van deze handelstransacties? In welke kwantitatieve verhouding staat deze handel tot die van het Haut Empire bv.? Om op die vraag te antwoorden moet men bij de archeologie te rade gaan, d.i. in onze musea. Men heeft in Westeuropa heel veel begraafplaatsen uit de Merovingische tijd teruggevonden. Het lijkt mij niet uitgesloten dat men na de volksverhuizingen der 5e eeuw mag rekenen met een aangroei van de bevolking in het Westen, veroorzaakt door de aankomst van Germaanse indringers. De algemene indruk die de bijgaven laten is er een van grote armoede in vergelijking met het Romeinse Rijk. Het zijn niet de *fibulae*, halssnoeren, kammen, oorringen of andere sieraden die men in enkele rijke vrouwen-graven vindt, of de wapens of riemgespen in de mannelijke graven, die aan die indruk iets kunnen veranderen. Men heeft het belang van deze op zichzelf inderdaad fascinerende archeologische overblijfselen vaak op kunstmatige wijze opgeblazen. Ik denk bv. aan de onlangs onder de Dom van Keulen ontdekte graven van een vrouw en een knaap, van rond 535 daterend, de rijkste die men uit die periode in de Rijnstreek kent³. Belang-

(2) *Byzantine Essays and other Studies*, blz. 307 vlg.

(3) Zie de uitvoerige beschrijving met mooie afbeeldingen, door O. Doppelfeld, in het tijdschrift *Germania*, 38, 1960, Heft 1/2.

wekkend daarbij zijn de sieraden die tot de kleinkunst behoren. De gouden munten, die als sierstukken dienst deden, zijn van laat-Romeinse of Byzantijnse keizers. Men heeft de vrouw zelfs een bronzen kom en een emmer in het graf meegegeven. Men vergelijkte dat met de bijgaven uit het graf van de Keltische prinses uit Vix, uit de vijfde eeuw v. Chr.! Slechts door vergelijking met vroegere toestanden kan men zich een voorstelling vormen van het bescheiden peil, het lage niveau van de cultuur in de vijfde en volgende eeuwen. Op deze wijze alleen kan men zich rekenschap geven van de „primitivisering” van de maatschappij in die tijd.

Men heeft gezegd dat wat die periode karakteriseert is een terugkeer naar de „Naturalwirtschaft”, d.i. een economie gebaseerd op de *landbouw*, waarin de *industrie* van weinig of geen tel is, waarin het domein alles wat het nodig heeft zelf voortbrengt en dus „Fernhandel” zo goed als onbestaande is.

Tegen die voorstelling wordt in de laatste jaren nogal sterk gereageerd, en ik citeer in dit verband *exempli gratia* een onlangs verschenen studie van J. Werner ⁴.

In dit geleerd betoog breekt de Duitse vorser een lans voor de theorie van de „continuïteit”. Hij heeft het over een soort keramiek, afkomstig uit het stadje Mayen, die nog vervaardigd wordt en geëxporteerd, over de vervaardiging van glas in Noord-Gallië in de 6e-7e eeuw, over wijnhandel (hij spreekt zelfs over „groothandelaars”). Hij toont zelfs aan dat uit Egypte „Koptische” voorwerpen uit brons tot in onze streken werden geïmporteerd.

Dat is alles juist. Alleen moet men zich weer eens niet begoochelen over de „relatieve” betekenis van deze dingen. Niemand beweert dat alle industrie, alle handel afwezig is. Alleen stelt zich weerom de vraag van het volume, de *kwantiteit*, de omvang, enerzijds, en de *kwaliteit* van die waar anderzijds. Daarover kunnen de vitrines van onze musea bescheid geven. Het weinige dat zij nog te bieden hebben aan industriële producten uit de na-Romeinse periode is pover, stuntelig, en verzinkt kwalitatief en kwantitatief in het niet in vergelijking met hetgeen ons uit de Romeinse tijd is overgebleven. Tussen het cultureel niveau van de 5e-7e eeuw en die van de 2e eeuw gaapt dezelfde afgrond als tussen een barbaarse biconische pot van de 6e-7e eeuw en een verfijnde terra-sigillataschotel uit de tijd van Trajan. Duidelijk vooral is de achteruitgang van de *techniek*. Waar men ook kijkt, overal komt men tot eenzelfde vaststelling: een scherpe daling van het cultureel niveau, een afglijding naar een primitieve vormgeving van het leven.

Eenzelfde overweging geldt voor het glas. Onze musea bevatten nog betrekkelijk veel overblijfselen van glasindustrie uit de Merovingische tijd. Maar het volstaat weer eens deze triestige producten te plaatsen tegenover de ongelooflijk schitterende en technisch verbazingwekkende glazen schotels, kommen, bekertjes van de Romeinse periode — men denke bv. aan de diatreetglazen van de 3e en 4e eeuw uit Keulen en omgeving — om het

(4) In *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*, deel VIII, *Moneta e Scambi nell'alto Medioevo*, Spoleto 1961, blz. 557-618.

verschil in cultureel niveau tussen deze twee perioden als het ware plastisch aan te voelen.

J. Werner zelf trouwens geeft in zijn studie de beste argumenten voor de juistheid van onze zienswijze. Handelend over de bronzen voorwerpen die nog in de 5e-7e eeuw werden gefabriceerd, zegt hij dat dit alleen mogelijk was in die gebieden die „dank der Ausbeutung römischer Ruinen das nötige Altmaterial für die wandernden Blechner und ihre bäuerlichen Auftraggeber lieferten” (blz. 598). De Romeinse wegen, schrijft hij ergens anders, „behielten ihre Bedeutung als Verkehrsadern bei” (blz. 563).

Ik geloof dat wij hiermede bij de kern van de zaak zijn. De Romeinse cultuur is niet ineens ten onder gegaan. Men teert nog een tijd voort op de rijkdommen en de verworvenheden van de Romeinse tijd, *maar er wordt niets nieuws meer voortgebracht*. Men gaat voort de bestaande Romeinse wegen te gebruiken, zolang als het kan, en het is zeer de vraag of deze nog worden onderhouden. Karel de Grote heeft een paleis laten optrekken te Aken en er een prachtige kerk laten bouwen die men er nog bewonderen kan. Met wat? Met de materialen die hij heeft laten weghalen uit Ravenna, dank zij een speciale toelating van de Paus. De eerste stenen gebouwen te Brugge werden gemaakt met materiaal afkomstig uit de laat-Romeinse versterking van Oudenburg. Het is duidelijk dat sinds de Vroege Middeleeuwen de Romeinse wereld steen voor steen is afgebroken geworden en dat gedurende een paar eeuwen minstens, in onze streken althans, hiervoor niets in de plaats is gekomen. Ik zal slechts de theorie van de continuïteit tussen Laat-Keizerrijk en Hoge Middeleeuwen kunnen aanvaarden, wanneer men mij de villa's zal kunnen aanwijzen die tijdens de 5e-7e eeuw ontstonden, of, eenvoudiger nog, na de 4e eeuw in gebruik bleven, de mozaïeken die ze sierden, de nieuwe wegen die werden aangelegd of de oude die werden gerepareerd, de nieuwe gebouwen die werden opgetrokken (niet de povere christelijke kerkjes, waarvan de bouw overal in de 4e-5e eeuw moet zijn begonnen, althans in het Zuiden van Gallië), de sarcophagen, standbeelden of bas-reliëfs die werden gebeiteld enz. Ik vrees echter dat wij lang zullen moeten wachten. Maar hoe wil men dan van een continuïteit spreken, als al deze uitdrukkingvormen van een vroegere cultuur ten onder zijn gegaan? En wat is het nieuwe dat in de plaats ervan zou zijn gekomen?

Dit zijn de overwegingen die ik mij maakte toen ik mij onlangs te Bath bevond, in Engeland, een beroemd kuuroord in de Romeinse tijd (*Aquae Sulis*), met prachtige en indrukwekkende overblijfselen tot rond het eind der 4e eeuw. Wat er na 400 gebeurde vond ik goed geresumeerd in volgende nota: „When the Emperor Honorius in A.D. 410 told the local administration in Britain to look after its own defense, it did not mean that the Roman period, as if by magic, suddenly ceased to exist. But the economy collapsed, the last mint in the Western empire closed in 403 and the potteries shut. The result is that we have nothing with which to date structures, but it is most probable that life continued much as before until a squalter existence was necessary through inability to repair the crumbling roofs and walls. Inhabitation may have continued into the 6th cent., but it is very doubtful whether the Saxons found it necessary to sack the place

in A.D. 577 (datum waarop zij Bath bereikten). Bath may have remained uninhabited until the beginning of the 9th cent.". Men heeft in verschillende Engelse villa's uit de Romeinse tijd zeer precies kunnen nagaan hoe deze in de loop van de 5e eeuw en later graadueel in puin zijn gevallen. Waar is dan de continuïteit? Men moet deze aangelegenheid zien in een groot samenvattend kader en niet uitgaand van een of andere beperkte constatacie.

Wat hier voor Engeland wordt gezegd, geldt ook voor België. Wij bezitten een voortreffelijk boek van H. Roosens, *De Merovingische begraafplaatsen in België*, 1949. Men kent circa 450 begraafplaatsen uit de 6e-7e eeuw (een vijftigtal in het Vlaamse land, circa 400 in Wallonië). Dit wijst op een tamelijk dichte bevolking. Vaak liggen de begraafplaatsen daar, waar voorheen het merendeel der Romeinse villa's was gevestigd. In die zin zou men geneigd kunnen zijn van een zekere „continuïteit" te spreken. Maar men kan geen enkel geval citeren van een Romeinse villa die verder in de Frankische tijd bewoond zou zijn geweest. In de loop der 4e eeuw is de laatste Romeinse villa in puin gevallen en het is slechts twee eeuwen later dat de eerste Merovingische begraafplaatsen werden aangelegd. Hoe kan men dan van een continuïteit spreken? Dat deze begraafplaatsen in de nabijheid van vroegere Romeinse uitbatingen liggen, moet waarschijnlijk worden verklaard door de goede bodemgesteldheid, de aanwezigheid van water, enz., d.i. uit natuurlijke oorzaken, niet uit een culturele Romeinse traditie die in latere eeuwen zou hebben nagewerkt, zoals wordt gesuggereerd (blz. 134, 137). Wat er bij mij vooral niet in kan, is dat gezegd wordt dat de Romeinse villa's en de Merovingische begraafplaatsen „eenzelfde cultuurbeeld" zouden vertonen. Dat lijkt mij onaanvaardbaar. Men zou bv. gaarne willen weten hoe deze mensen uit de 6e-7e eeuw woonden. Zeker niet in villa's, zoals in de Romeinse tijd, veeleer in lemen hutten, waarvan geen sporen zijn overgebleven. Immer komen wij weer tot eenzelfde constatacie: die van een voortschrijdende primitivisering van het bestaan.

3) *Op geestelijk gebied*

Ook op dit gebied wordt tegenwoordig nogal veel van een „continuïteit" gesproken. Zo bv. door P. Riché, in zijn onlangs verschenen boek *Education et culture dans l'occident barbare, VIe-VIIIe siècles*, Paris 1962. Zijn thesis is dat er geen „trou noir" bestaat tussen de Karolingische en de antieke cultuur.

Stel daartegenover de uitspraak van Paul Valéry in zijn *Regards sur le monde actuel*. Hij schrijft: „La vie de l'esprit est, dans tout l'Occident, affreusement pauvre entre le Ve et le XIe siècle".

Wie heeft gelijk?

Wij onderscheiden verschillende uitzichten van het cultureel leven na de vierde eeuw.

a) *De literatuur*

Het lijkt geen twijfel dat op literair gebied de vierde eeuw een grote tijd is geweest, zowel wat de heidense als wat de christelijke literatuur be-

treft. En anderzijds staat vast dat tussen de 5e eeuw en de Karolingische renaissance de oogst eerder mager is: in Italië heeft men Boethius, Cassiodorus, Gregorius de Grote, in Gallië Venantius Fortunatus en Gregorius van Tours. Vooral Engeland wordt belangwekkend in deze periode met Beda Venerabilis. In Spanje is er Isidorus van Sevilla.

Men moet weer eens de vraag stellen naar de betekenis en de intrinsieke waarde van deze auteurs. Vanzelfsprekend vormen zij een schakel tussen de antieke cultuur en later. Maar welke is hun „vormende” waarde? Men kan hier weer elk voor zich een andere betekenis aan bepaalde woorden hechten. In een bespreking van het boek van P. Riché lees ik: „En revanche, il arrive à M. Riché de qualifier „culture chrétienne” certaines formes ou certains niveaux que d'autres nommeraient inculture”. Kan men het barbaars Latijn van Gregorius van Tours als een uiting van cultuur beschouwen? Niet alleen dat er nog geschreven wordt is van belang, maar ook *wat* en *hoe*. Wat is er voor nieuws in de gewrochten van deze tijd? Mij lijkt het toe dat men in de eerste plaats zeer vlijtig en op kunstzinnige wijze de geschriften der Antieken copieert. Maar een persoonlijke bijdrage tot de geschiedenis van de menselijke geest zoekt men tevergeefs. Het kritisch en vorsend denken staat stil. Is dit een subjectief en misschien onrechtvaardig oordeel? Of heb ik geen juist inzicht in de ware betekenis van deze tijd?

Het is mogelijk. Maar toch kan ik mij moeilijk van de indruk ontdoen dat Paul Valéry deze dingen toch wel juist heeft beoordeeld.

Er is echter meer. Wat er in deze „dark ages” nog overblijft aan geestelijke activiteit speelt zich af hetzij in de woonsten der land-aristocratie, hetzij in de kloosters. Zij bereikt niet de bredere lagen der bevolking. „Les travaux de Boèce”, leest men bij P. Riché, „n'intéressent plus personne en dehors de quelques intimes” (blz. 84). Zij interesseert alleen een sociale elite of de kloosterstand. Daardoor boet zij veel van haar betekenis in.

b) De epigrafie

In mijn ogen zijn de inscripties een van de meest markante uitingen van de antieke cultuur. Tot op het eind van de 4e eeuw kennen wij ze met duizendtallen. Zij bewijzen dat ook de gewone man er aan hield op deze wijze getuigenis af te leggen van zijn persoonlijkheid, van zijn betekenis als mens, van zijn waardigheid. Zij wijzen ook op een bepaalde graad van cultuur en op een bepaald niveau van materiële welstand.

Na 400 verdwijnen de inscripties niet helemaal, maar zij verminderen ontzaglijk in aantal. Daarbij vindt men nog slechts opschriften (vooral dan in metrische vorm) die stammen van rijken of vooraanstaanden, zowel leken als kerkvorsten. Ook de epigrafie is tot een sociale elite beperkt. Het gewone volk heeft er geen deel meer aan.

c) De kunst

Vooral op kunstgebied doet zich in de periode van de Germaanse volksverhuizingen een merkwaardige ommekeer voor, die bewijst dat een bepaalde periode van de menselijke geest wordt afgesloten: wij maken de overgang mede van de klassiek-mediterrane kunst naar die der steppenvolkeren, die is overgegaan op de Germaanse volkeren.

Als voornaamste kenmerken van de Grieks-Romeinse of „mediterrane” kunst zou men kunnen citeren: 1. zij kent grote beelden, in steen of marmer; 2. zij is naturalistisch en veristisch, d.i. bootst de werkelijkheid na; 3. haar voornaamste object is de mens: zij is anthropocentrisch.

De voornaamste kenmerken van de kunst der Aziatische steppenvolkeren daarentegen zijn: 1. zij is kleinkunst en vooral sierkunst (geen standbeelden, maar versieringen van wapens en voorwerpen van dagelijks gebruik); 2. zij is niet naturalistisch, maar vervormt de natuurlijke verhoudingen; 3. de mens komt er bijna niet op voor; zij is afgestemd op het dier (men spreekt daarom van „dierstijl” of „art animalier”).

Deze op het dier gecentreerde kunst is vooral tot bloei gekomen in het rijk der Scythen en Sarmaten, in Zuid-Rusland, waar zij bijzonder levendig is vanaf de 7e eeuw v. Chr. Over de oorsprong van die kunst wordt veel gediscussieerd. Dit probleem laten wij hier rusten. Voor ons komt het er op aan te onderstrepen dat deze „dierstijl” sinds de tweede eeuw van onze tijdrekening werd overgenomen door de Goten in Zuid-Rusland, en door dezen op de Germanen van het Westen overgedragen in de tijd van de volksverhuizingen. Dit tenminste is de algemeen aanvaarde theorie. Zij wordt echter in twijfel getrokken, m.i. ten onrechte, door sommige geleerden die de Germaanse kunst terugvoeren op de Romeins-provinciale kunst van de 3e en 4e eeuw. Deze thesis vindt men bv. bij W. Holmqvist in zijn *Germanic Art*, 1955.

Het lijdt echter geen twijfel dat de kunst van de Merovingische Franken, de Anglo-Saksen, de Visigoten, Langobarden, enz. essentieel dezelfde kenmerken vertoont als die van de steppenvolkeren. Wij beleven m.a.w. het einde van de Griekse, mediterrane of klassieke opvatting van de kunst. De Germaanse kunst van de tijd der „Völkerwanderung” vertoont de volgende kenmerken: 1. het is een decoratieve kunst, een sierkunst, sterk gestiliseerd en conventioneel; 2. de kunst van de na-Romeinse tijd is essentieel kleinkunst (versiering van wagentuig, riemgespen, gordels, wapens en wapenuitrusting, enz.); men kent geen beelden meer, geen sculptuur, geen bas-reliëfs, geen mozaïeken; de enkele beeldhouwwerken in steen die tot ons kwamen, zijn van een barbaarsheid die alle beschrijving tart: men hoeft ze maar naast de prachtige bas-reliëfs en sculpturen uit de 2e en 3e eeuw van Aarlen, Trier, Neumagen te plaatsen om er zich van te vergewissen dat men met een terugkeer tot het primitivisme van de vóór-Romeinse tijd heeft te doen; 3. de mens is zeer weinig afgebeeld; de voornaamste motieven zijn: het hert in gehurkte houding, dieren met achterwaarts gedraaide kop, zeer veel roofvogels met sterk geprononceerde bek en klauwen, opgekrulde of opgerolde dieren, de kamp van dieren of van dier met roofvogel, het motief van de entrelacs of ineengestremgelde lichamen van dieren; 4. zeer veel voorkomend is de emailkunst met in randjes van goud ingelegde edelstenen, almandinen of rode glasschijfjes: men spreekt ook van cloisonné-techniek; daarnaast vindt men ook de techniek van de damasquinerie; deze kunst vindt men vooral terug op de sieraden van de vrouwen: broches, oor- en vingerringen, *fibulae*, haarnaalden, halssnoeren enz. zijn er mede getooid.

Deze kunst heeft zich meester gemaakt van heel Westeuropa na de 5e

eeuw. Het is een fascinerende kunst, sterk tegengesteld aan de „mediterrane” kunstvormen. Dit onderscheid werd goed aangeduid door R. Grousset in zijn *Bilan de l'Histoire*, blz. 24: „Il existait depuis des siècles deux grandes zones de répartition des esthétiques, toutes deux orientées suivant la latitude et qui correspondaient à deux mondes presque étrangers l'un à l'autre. Dans le monde méditerranéen une zone des arts plastiques, du naturalisme, de l'anthropomorphisme. Dans les steppes et les forêts du Nord, de la Sibérie au Rhin, une zone de stylisation géométrique où l'art animalier lui-même se stylise en un enchevêtrement de décor floral ou linéaire, souvent rehaussé de pierres en couleur et d'émaux”.

Rijn en Donau vormen de scheidelingslijn van deze twee kunstopvattingen. Wanneer in de 5e eeuw deze grenzen doorbroken worden stroomt, mét de barbaren, ook de kunst van de steppenvolkeren in het gebied van de „westerse” esthetiek binnen: „Au point de vue esthétique, nos vieilles terres d'Occident se trouvent brusquement rattachées à quelque Sibérie”.

Ik wil nog verder gaan dan Grousset en zeggen dat op deze wijze de kunst van Westeuropa weer aansluit bij die welke er in zwang was vóór de komst der Romeinen, en meer bepaald bij die der Kelten.

Het duidelijkst kan men dit misschien opmaken uit de studie van de Merovingische munten. Deze laatste zoeken hun inspiratie bij (en zijn navolgingen van) de munten der laat-Romeinse en Byzantijnse keizers, zoals eeuwen voordien de Keltische munten nabootsingen waren geweest van de Macedonische *staterae*. Welnu, met de Merovingische munten gebeurt precies hetzelfde als met de Keltische vroeger het geval was. Gradueel verliest de kop zijn individuele kenmerken. „Elles (de Merovingische munten) deviennent assez vite les reflets d'un art abstrait dont il faut peut-être rechercher la lointaine origine dans le vieux fond celtique qui n'a jamais cessé d'imprégner la population gallo-romaine et que les envahisseurs ont interprété”, schrijft J. Lafaurie⁵. Wat op het origineel een mensenhoofd was, wordt nu een ordeloze doorenmengeling van cirkels, strepen en figuren, waarvan de zin niet meer te achterhalen is.

Deze merkwaardige evolutie zou ik willen karakteriseren als een *overgang van een organische compositie naar een anorganische desintegratie*. En deze formule doet het niet alleen voor de munten, zij geldt ook, zou ik zeggen, voor de meeste uitingen van het politieke, maatschappelijke, intellectuele leven. De Romeinen brachten eenheid, concentratie, de organische uitbouw van de wereld. Wat ons in Westeuropa treft sinds de vijfde eeuw is de verscheidenheid, de dispersie, het anorganisch uitzicht der dingen. Om die reden kan ik zo moeilijk geloven in de theorie van de continuïteit. Er is werkelijk zoiets als een cesuur geweest en het heeft, wil mij toeschijnen, na de ineenstorting van de antieke beschaving, enkele eeuwen geduurd vooraleer Westeuropa opnieuw een cultuurniveau heeft bereikt waarin de menselijke geest zich met genot en belangstelling vermeit.

(5) In *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*, vol. VIII, 1961, blz. 234.

Dr. J. BUNTINX

De desintegratie heeft ook haar weerslag op het geschrift. De barbaren die in onze gewesten binnenvielen, kenden geen eigen geschrift. Een zeker aantal van de Gallo-Romeinse ambtenaren, vooral degenen, die het beheer en de inning van de belastingen verzorgden, bleven ter plaatse en stelden zich in dienst van de nieuwe heersers. Het waren deze ambtenaren, die een gering aantal Franken leerden schrijven. Het geschrift, dat zij hun leerden, was het Romeins-nieuwcursief. Daaruit is dan het Merovingisch geschrift afgeleid. Onder deze Franken werd het kanselarijpersoneel gerecruiteerd.

Dit Merovingisch nu is zeer stuntelig. Het is en blijft werkelijk een onhandig en onvast kindergeschrift. De schachten en de staarten der letters steken ver boven de lijnen uit en dringen dikwijls door tot in de vorige of volgende regels. Het perkament is niet gelljnd, zodat er van mooie horizontale regels geen spraak meer is.

Hierbij dient nog gevoegd dat het gebruikte Latijn even „barbaars” is als het geschrift. De kopiïsten kenden de meest elementaire regels van de spelling en de grammatica niet.

Samenvattend kan men zeggen dat tussen de mooie laat-Romeinse handschriften in *capitalis elegans* of *rustica*, in unciaal of semi-unciaal en de Merovingische handschriften een afgrond gaapt. Dat deze handschriften uiterst schaars waren ligt voor de hand. Voor wie zou men ze geschreven hebben! Er waren zeer weinig geleterden; de openbare bibliotheken waren verdwenen; eigenlijke private bibliotheken bestonden practisch nog niet.

Prof. dr. M. DIERICKX s.j.

Met de grootste aandacht, en, laat ik het onmiddellijk zeggen, met volledige instemming heb ik geluisterd naar het meesterlijk betoog van prof. Lambrechts. Als kerkhistoricus zou ik hier graag een paar beschouwingen aan toe willen voegen, die de stelling van prof. Lambrechts alleen maar versterken.

Wel is waar dat de Germanen met ontzag en eerbied op bleven zien naar dat wonderbare Romeinse rijk: vandaar, meen ik, dat zij de grenzen van de Romeinse provincies handhaafden voor de kerkelijke provincies. Zo valt de *Germania Secunda* nagenoeg samen met de kerkprovincie Keulen (waarbij later natuurlijk Overrijns gebied komt), de *Belgica Secunda* met de kerkprovincie Reims. Ook het Latijn blijft bewaard als liturgische taal, terwijl toch Rome zelf omstr. 200 van het Grieks op het Latijn had overgeschakeld; de lage stand van de Germaanse talen en hun ongeschiktheid om de christelijke mysteriën uit te drukken, zullen echter ook wel een woordje hebben meegesproken bij het handhaven van het Latijn. Zoals prof. Lambrechts reeds opmerkte, schreef Gregorius van Tours († 593/4) een erbarmelijk Latijn, dat we des te pijnlijker aanvoelen als wij het vergelijken met de taal van de uit het Venetiaanse afkomstige Venantius Fortunatus, bisschop van Poitiers († vóór 610), die het *Vexilla Regis* naar Ambrosiaans model dichtte, en het *Pange lingua gloriosi proelium certaminis*, waarin wij, door

de zware trochaeën, als het ware de vaste tred van de Romeinse soldaten vernemen.

Over de lage zedelijke toestand van de christenen en prinses in het Merovingisch rijk heeft prof. Lambrechts reeds terloops gesproken. Een paar uitspraken van synoden laten ons een blik werpen op de toestand van de priesters. De synode van Orléans bepaalde in 511 dat een geestelijke, monnik of leek, die aan waarzeggerij of vogelwichelarij deed, uit de Kerk verbannen moest worden. Die van 533 schreef voor dat een analfabeet of wie de doopritus niet kende, geen diaken of priester gewijd mocht worden: dit was dus blijkbaar vroeger wel gebeurd! De synode van Orléans van 538 legde op, dat geestelijken die, na hun wijding, trouwden, met hun vrouw geëxcommuniceerd moesten worden; welnu, steeds zijn er in de Oosterse Kerken gehuwde mannen priester gewijd, maar nooit heeft de Kerk toegestaan — tot op onze dagen — dat priesters huwen, wat hier dus blijkbaar wel was gebeurd (MGH, *Legum Sectio* III, t. I, Hannover 1892, blz. 9, 63 en 75).

Wat de verbreiding van het christelijk geloof aangaat, in het Romeinse rijk waren het de gelovigen die uitzwermden en het geloof verbreidden, zoals nog bij de Islam gebeurt. De bisschoppen bleven, na de apostolische periode, rustig op hun zetel zitten, en de monniken trokken zich uit de wereld terug om de woestijn of kloosters op te zoeken. Na de volksverhuizingen komen Ierse monniken op het vasteland, stichten kloosters en evangeliseren de Germanen; anderzijds stuurt paus Gregorius de Grote in 596 de benedictijn Augustinus met veertig medebroeders naar Engeland om de Angelen en de Saksen te bekeren. Hier ontstaat een nieuwe missiemethode, die later door Amandus, Willibrordus, Bonifatius en anderen zou worden voortgezet.

Het zou ons te ver leiden nog andere factoren op te sommen, maar uit deze drie voorbeelden mogen wij concluderen, dat de Germanen van de zesde eeuw en later met eerbied opzagen naar het Romeinse rijk en sommige vormen slaafs overnamen, dat de clerus een ongekend dieptepunt op intellectueel en zedelijk gebied doormaakte, en dat, wegens de totaal gewijzigde toestanden, een heel nieuwe evangelisatiemethode moest worden toegepast.

Dr. M. GYSSELING

Van een taalkundig standpunt uit kan het probleem van de (dis)continuïteit tussen Oudheid en Middeleeuwen als volgt gezien worden.

Zonder de Germaanse invallen zou het Latijn, zoals elke levende taal, langzaam verder geëvolueerd zijn, met regionale differentiatie. Bekend is bv. de geleidelijke palatalisatie en assibilatie van *c* vóór palatale vocaal, in de 2e-5e eeuw n.C. Het Latijn zou dezelfde weg zijn opgegaan als het Grieks of, in later tijd, het Engels en het Frans: de evolutie verloopt heel langzaam, doch aan het conservatieve spellingbeeld bv. merkt men, na verloop van eeuwen, dat zich intussen niettemin een hele klankevolutie heeft voorgedaan. Integendeel heeft, ten gevolge van de Germaanse invallen

die de vestiging van een anderstalige doch zelf niet taalvaste en cultureel niet hogerstaande aristocratie met zich brachten, het Latijn zijn rol als *Hochsprache* gedurende enkele eeuwen niet kunnen vervullen. Dit heeft, gepaard gaande met beïnvloeding door diverse Germaanse talen, geleid tot een bandeloze, chaotische en daardoor versnelde taalevolutie. Toen in Karolingische tijd het Latijn als schrijftaal opnieuw gecultiveerd werd, was de kloof tussen dit Latijn en de volkstaal veel groter geworden dan bv. die tussen het Nederlands en het (Zuid)afrikaans: het Latijn werd een dode, geschreven cultuurtaal die, na verloop van tijd, zou moeten wijken voor de tot cultuurtaal opklimmende, levende volkstaal.

Prof. Lambrechts heeft volkomen gelijk door aan de Germaanse invallen, ook in taalkundig opzicht, een veel grotere betekenis toe te kennen dan tot voor kort het geval was. In de reactie tegen het in Nazi-tijd ontstane en tegen een starre statische opvatting sterk reagerende doch zelf in extremisme vervallende boek van Petri, zijn wij op onze beurt te ver gegaan.

Hoewel, in taalkundig opzicht, de Germaanse invallen een zeer overwegende rol gespeeld hebben, mag ook de invloed van het christendom niet onderschat worden. Wat de persoonsnamen betreft, die toch bepaalde facetten van het geestesleven weerspiegelen, zien wij tweemaal achtereen een grote omschakeling. Te Trier bv. — en het gehele Romaanse Westen gedraagt zich niet anders — kan men zeer goed nagaan hoe de klassiek-Romeinse persoonsnaamgeving in de 4e eeuw moet wijken voor een christelijke met sterk Griekse inslag. Deze nieuwe persoonsnamenmode moet in Merovingische tijd in het Romaanse Westen zelf — geheel of grotendeels, al naar gelang het gewest — het veld ruimen voor een Germaanse persoonsnamenmode.

Wat de plaatsnamen betreft, deze onthullen grote regionale verschillen in de bewoningscontinuïteit. Grosso modo Westfalen en Hessen, de Nederlanden en het Rijnland (zonder de Pfalz), Frankrijk, Spanje en Italië vertonen, naast ingrijpende vernieuwingen, toch een sterke continuïteit sedert de laat-prehistorische periode. Het voortbestaan van een massaal aantal nederzettingen vanaf laat-prehistorische tijd suggereert dat er, alle invasies ten spijt, tot op zekere hoogte toch een continue bevolking is geweest, die in vele gevallen wel haar oude nederzettingen kan verlaten hebben doch in de buurt van deze nederzettingen is blijven voortleven. In bepaalde streken, bv. het Moezeldal, is de continuïteit opvallend sterk. Een geheel ander beeld vertoont Jutland en Sleeswijk-Holstein, Oost-Duitsland, Zuid-Duitsland ten zuiden van de Main (met inbegrip van de Pfalz) en Engeland. Weliswaar hebben ook hier een aantal belangrijke nederzettingen en de meeste rivieren hun oude naam bewaard, doch het patroon van de nederzettingen is er haast uitsluitend Merovingisch-Karolingisch. In laatgenoemde gewesten suggereert de toponimie een haast totale bewoningsbreuk. In Engeland geconstateerde toestanden zijn dus niet zonder meer ook op Frankrijk, Italië of Spanje toepasselijk.

Een kleine opmerking: het woord *villa* betekent in de tijd van Gregorius van Tours nog altijd „grote boerderij”. Alleen waren toen de gebouwen in hout in plaats van steen. Dat dergelijke (houten) villa's talrijk waren, bewijst het overvloedig voorkomen van *villae* in Franse plaatsnamen uit de 7e-9e eeuw.

Drs. L. MILIS

Een eerste bedenking die oprijst bij het aanhoren van de grote rijkdom aan argumenten aangehaald in de voordracht, is of er reeds genoeg gebruik gemaakt werd van de werkmethode, waarbij alle verschijnselen in kaart worden gebracht. In dit onderzoek kunnen alle soorten bronnen worden gebruikt (institutionele, commerciële, agrarische, juridische, artistieke, enz.). Vele verschijnselen die voorheen slechts los gezien en los bestudeerd werden, zullen op deze manier gegroepeerd worden. Door de uitbeelding op kaart zal het mogelijk worden én chronologisch én ruimtelijk de evolutie tussen de 4e en de 8e eeuw te vatten en te verklaren.

Een tweede bedenking. Men mag niet de indruk hebben dat men van een hyperontwikkelde beschaving terugviel op een totaal onderontwikkeld barbarisme. In de uithoeken van het Rijk was het Romeinse beschavingspeil slechts een laag vernis, waarvan enkel een klein aantal genoot, terwijl bij de overgrote massa oudere levensvormen en mentaliteit heersten, wat verklaart waarom de uitingen van Romeinse cultuur zo snel verdwenen.

De Germanen hebben eerst geen uniforme beschaving kunnen opbouwen. Men dient te wachten tot de Karolingische renaissance om de Franken een eenheidscultuur, diep geïnspireerd door het Romeinse voorbeeld en doordrongen van een christelijke geest, te zien opbouwen.

Daarenboven mag men niet met een zelfde waardemeter de Romeinse stedelijke cultuur vergelijken met de fundamenteel agrarische van de Germanen. De noden waren verschillend (bv. bouw van monumentale gebouwen), de mogelijkheden waren verschillend (ontbreken van zee belemmert de kontakten in Germanië; klimaat en onvruchtbaarheid werken een weinig sedentair bestaan in de hand).

De kunstvoorwerpen van de Germanen zijn dan ook van tweeërlei kwaliteit: veel van wat geïnspireerd werd op de Romeinen was stuntelig (cf. muntnabootsingen), maar wat ze zelf met hun aangeboren uitingsvormen creëerden, nl. decoratieve kleinkunst, bracht hen op een peil dat tot in de volle Middeleeuwen in zwang en in aanzien bleef (bv. email van Limoges), en zelfs tot op onze dag niet geringe nabootsing vindt. De prachtigste uiting hiervan is de boekillustratie, die onder Ierse invloed, een bijzonder hoog peil bereikt, niet door de Romeins-realistische uitbeelding van personen, maar door een buiten-menselijke, irreele en fantasierijke versiering.

Dr. W. PREVENIER

De vraag zou kunnen gesteld of het vervangen van realistische monumentale (Romeinse) kunst door (Merovingische) kleinkunst die de realiteit vervormt, ook niet in zekere mate dient gezien als een verschuiving inzake kunstopvatting (dergelijke zeer uiteenlopende strekkingen komen in de 20e eeuw, zelfs gelijktijdig, toch ook voor). Ongetwijfeld schuilt in het verlaten van het realisme en het monumentale een grote dosis onmacht, zoals bleek uit een aantal getoonde voorwerpen. Is de Merovingische voorkeur voor kleinkunst overigens geen erfenis van de kunst der Nomaden, die uiter-

aard door hun sociale constellatie gedwongen waren zich tot niet-monumentale voorwerpen te beperken? Aan de stelling der discontinuïteit doet dit geen afbreuk. Integendeel. Het zo volstrekt en bruusk verlaten van een kunstopvatting voor een andere en het plots verdwijnen van de bestaande hoge graad van technische perfectie bij het vervaardigen van bv. glaswerk (vervangen weliswaar door andere technieken, die echter geen verband houden met de Romeinse), zijn duidelijke symptomen van een totaal hiaat in de overlevering van de bestaande tradities op materieel (d.i. vakkundig) en mentaal vlak.

Geassoc. doc. dr. G. SANDERS

Dit was een betoog dat onthutsend werkt bij wie, als vroegmedievist, „mijn kind mooi kind” poogt te zeggen: hier is met kracht en kernachtigheid duidelijk gemaakt dat de Romeinse beschaving steil afbreekt naar een laagland dat, volgens de waardering van de Althistoriker, in het ten nutte maken zelf der zwerfstenen door de tijdstroom afgevoerd uit het naasthogere gebied, daarmee veeleer een wezenlijke discontinuïteit demonstreert dan een organische verbondenheid uitbaat.

Volgens de waardering van de Althistoriker, wou ik onderstrepen: hij heeft inderdaad zijn welgerechtigd standpunt, hij heeft door bedachtzame vertrouwdheid met de antieke wereld criteria gewonnen waarmee, terecht, naar de dichtheidsgraad van geest en cultuur wordt gepeild in de beschavingsproducten van een andere periode, wezen ze nu voortzetting, namaaksel of originele schepping. De vraag is echter of hier niet een restant kan blijven dat niet onmiddellijk meetbaar is, pas meetbaar wordt vanuit een ander standpunt en met inachtneming van een nog breder stuk westerse geschiedenis. M.a.w. is de leemte tussen Oudheid en Middeleeuwen een leegte, of overlappen het versnelde afsterven van de klassieke beschaving en de vleugellamme doorgroei van de christelijke geesteswereld elkander vruchtbaar?

Het westerse christendom was niet alleen in de antieke wereld hooggewassen, het had zich na de kerkvrijheid veelszins en gevaarlijk innig gehecht aan de structuren van het Romeinse rijk zelf, zodat het in de vijfde eeuw wel lijken kon of het zich als een zuiderse wijnstok aan een molmige olm klampte. Maar de westerse Kerk brak niet innerlijk ineen samen met haar uiterlijke stut van staatsbestel en rijksbeschaving. Wat brak was het lichaam, niet de ziel, al mag het zijn dat de ziel nog eeuwenlang hunkerde naar haar lichaam en dat men toentertijd met meer deernis kan hebben gerouwd om het gebroken lichaam dan zich vol hoop verheugd om de ongebroken ziel: tenslotte brengt niet elk jaar een *De Civitate Dei* op.

„Les trésors se trouvent aux points de rupture”, herinner ik mij uit een vertaling van Ernst Jüngers *Heliopolis*: was men zich echter toen bewust van wat er aan beloften schuilgaan kon achter de nood der tijden? Allicht niet: wij missen hier ten eerste een eigentijdse *Brief aan Diognetos*. Ons lijkt het nu of dan de cultuurgeschiedenis van laaguit heraanpakken moest, toen leek het wellicht of zij van hooguit zich voortzette, zij het dan in een

„passieve, defensieve continuïteit” (zoals tot op zekere hoogte ook in werkelijkheid gebeurde). Wat er van zij, terwijl en daar de antieke structuren ineens stortten, begon een andere beschaving, de christelijk-middeleeuwse, haar wordingsproces, niet alleen op basis van wat uit de klassiek-oudchristelijke tijd kon worden overgered, maar vanuit verworvenheden die zowel in het christendom zelf essentieel zijn als door de historische ontwikkeling mede veroorzaakt of bevorderd. Dit wordingsproces gaf leven aan een nieuwsoortig beschavingspatroon en werd kwalitatief bepaald door nieuwe waarden. Zoals alle nobel leven, was ook dit traag in zijn groei en zeer lang van zichzelf onbewust.

Het Romeinse *imperium* was onderspannen door een web waarvan alle draden met hecht- en kruispunten inclusief uiteindelijk centraal convergerden en vanuit het centrale gezag zin en leven betrokken: dit is het patroon van een *bewegings-beschaving*, waarin alle lijnen uiterlijk-horizontaal zijn gericht op een levenscentrum dat, gediend door de mens-als-staatslid, op aarde zelfs de hemel bezit (cfr de keizerkultus). Na Benedictus van Nursia werd het Westen echter berasterd door een abdijen-net, waarvan de hoofdlijnen, op het kerkelijk-autoritaire vlak althans, in beginsel nog horizontaal op het pauselijke Rome konden uitmonden, maar waarin elk punt vooral op God stond afgestemd: dit lijkt een *stellings-beschaving* die, in dienst van de mens-als-hemelburger, met haar innerlijk-vertikale hechtlijnen de aarde slechts bezet omwille van de hemel.

Hieraan beantwoordt, op het plan der waarden, dat de vroegmiddeleeuwse beschaving, na het reddeloos ineenstorten van alle klassiek-technische kaders waardoor allereerst de monumentale en artistieke dimensie der klassieke tijden teloorving, haar kultuurronmondigheid a.h.w. vergoed kreeg door een nieuwe wereldvisie. In haar totaliteit was deze laatste niet een bewuste optie: historisch gezien, diende men te timmeren met het hout dat voorhanden was. Maar niet alle hout was waardeloos voor een onaards ideaal. Zo was het bv. mogelijk dat het besef in het geschreven woord (Gods) alle waarheid definitief te bezitten, het schrijnend gemis aan geestelijke originaliteit kon milderden: wat nu cultuurhistorisch quietisme lijkt, was toen, zij het ook technisch-noodgedwongen, vlijtige bewaring van waarheid. Zo eveneens was de hartgrondige overtuiging der relativiteit van deze wereld in de ogen van een cultureel onvolwassen tijd meer een gewin dan een gemis, voor zover aldus uit de geschiedenisontwikkeling zelf bleek dat de waarde van de mens niet op zijn aardse staatslidmaatschap stelde doch op zijn bovenwerelds kinschap Gods: *non enim habemus hic manentem civitatem, sed futuram inquirimus* (Hebr. 13: 14).

Is het tijdsgewricht waarvan sprake — niet alleen dan vanuit het standpunt der klassieke beschaving — misschien latente continuïteit en evidente discontinuïteit tegelijk? Zo het een diptiek mag zijn, is het ene luik daarnet meesterlijk geschetst en toegelicht, terwijl het andere ook in zichzelf niet verder dan aan de grondverf toe komt.

Drs. H.Ch. VAN BOSTRAETEN

In zijn schitterende uiteenzetting is prof. dr. P. Lambrechts er ten volle in geslaagd onweerlegbaar aan te tonen dat er een diepgaand verschil bestaat tussen de cultuur van het *Imperium Romanum* en die van de Dark Ages, zowel naar de al-omvattende betekenis van dat woord, als naar elk van zijn bijzondere betekenissen en afzonderlijke facetten.

Met een fijn gevoel voor nuances heeft de Proector zelf er echter onmiddellijk aan toegevoegd dat dit geenszins wegneemt dat er in de westerse beschaving van de 5e-6e eeuw, en zelfs nog later, een aantal elementen kunnen aangetroffen worden, die een rechtstreekse voortzetting zijn van, of een ontwikkeling uit Romeinse tradities.

Deze overlevende componenten behoren weliswaar niet tot de meest verhevene en/of grootse uitingen van de klassieke cultuur (rijk en vruchtbaar geestesleven, monumentale steden-, wegen- en woningbouw, rondplastiek, enz.), maar wortelen veeleer in de primaire, materiële behoeften van het dagelijkse leven (bv. voortbestaan van sommige min of meer eenvoudige types van glas- en aardewerk). Evenmin kunnen zij gerekend worden tot diegene die kenmerkend zijn voor de Merovingische periode: meestal vormen zij slechts een oppervlakkig laagje formeel vernis (bv. bij het handhaven van sommige staatkundige en juridische instellingen) of een minder opvallend bijverschijnsel (bv. voortbestaan van de handel in een bepaalde soort gebruikskeramiek). Tenslotte boeten zij zeer snel en progressief, zowel naar kwantiteit als naar kwaliteit, aan belang in, waarschijnlijk onder druk, en in ieder geval ten voordele van de expansieve Germaanse elementen, waarin zij uiteindelijk volledig opgaan (bv. afbeeldingen op grafstenen, munten, enz.). Maar ze zijn er!

Ondanks een soms relatief hoge „renaissance” treden anderzijds de symptomen van de groeiende desintegratie van de Romeinse beschaving reeds duidelijk op de voorgrond onder het Late Keizerrijk — zij het dan als gevolg van de invallen van de 3e eeuw.

Om deze redenen zouden wij ons misschien kunnen afvragen of de kloof tussen het Bas Empire en de Dark Ages wel zó diep is. Zou de Merovingische periode dan ook niet beschouwd kunnen worden als een — duistere en barbaarse — smeltkroes, waarin de drie grote componenten van de westerse cultuur (klassiek-hellenistische, Germaanse en christelijke) elkaar op een of andere wijze (welke?) gevonden hebben, en tot een homogene eenheid zijn vergroeid? Zo zou zij juist een brug kunnen vormen over de donkere afgrond die gaapt tussen de Oudheid en de Middeleeuwen, tussen deze twee fundamenteel van elkaar verschillende werelden, waarvan de jongste echter een aantal elementen uit de oudste heeft over- en in zich opgenomen.

Prof. dr. R.C. VAN CAENEGEM

In deze lezing heeft prof. Lambrechts met meesterlijke eenvoud een van de grote problemen van de geschiedenis behandeld. De ondergang van de mediterrane beschaving van de Oudheid heeft de mensheid steeds gefascineerd, hetzij dat men heeft getracht het *imperium* terug tot leven te brengen, hetzij dat men zich de historische vraag heeft gesteld naar de oorzaken van dit dramatische gebeuren. De ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen is een unieke gebeurtenis geweest, zoals dit Rijk zelf voor de mensheid een weergaloze en onvergetelijke ervaring was. Is deze antieke beschaving nog een hele tijd blijven voortbestaan na de invallen van de 5e eeuw, zoals sommigen hebben gedacht? De spreker heeft een duidelijk neen als antwoord gegeven en o.i. terecht. Overtuigend heeft hij gewezen op het negatieve van de Merovingische tijd, het verval, de desintegratie. Wat de barbaren, die zich op de oude Gallo-Romeinse grond vestigden, te tonen hebben is armzalig.

Hieraan zou ik graag enkele beschouwingen vastknopen. Spreker heeft bepaalde schitterende produkten van de barbaren-kunst onvermeld gelaten, we denken bv. aan de prachtstukken die men in Sutton Hoo heeft ontdekt. De barbaren waren klaarblijkelijk in staat schitterende zaken voort te brengen, wanneer ze in hun eigen traditie werkten en met de hun vertrouwde thema's en kunstvoorwerpen. De miserabele produkten die we hebben gezien, zijn voorbeelden van wat ze voortbrachten wanneer ze trachten Romeinse geest, technieken en thema's na te volgen. Dit brengt me tot de volgende constatacie, die o.m. ook voor de instellingen van de Merovingische tijd geldt, dat nl. deze periode opvalt door haar pseudo-karakter: pseudo-antieke, pseudo-Romeinse kunst, instellingen, taal, munt etc. Het is een periode geweest waarin men zich wel — letterlijk — met Romeinse gewaden tooide, maar waarin het tot deze uiterlijkheden beperkt bleef: men kon doen alsof men een Romeinse magistraat was, maar „der Geist des römischen Rechts” — om met Ihering te spreken — was dood. Is het dan te verwonderen dat de vormen desintegreerden, wanneer ze in geen realiteit meer verankerd waren, en dat antieke instellingen en kunst vervielen wanneer ze totaal onaangepast waren aan de mentaliteit, de sociaal-economische inrichting en de politieke structuur van de samenleving? Men weet sinds lang dat de botsing van primitieve en geciviliseerde maatschappijen, de plotse impact van acculturatie, tot spanningen en desintegratieverschijnselen leidt.

En wat de ondergang van Rome betreft en de vraag: „werd Rome vermoord of is het een natuurlijke dood gestorven?”, ik geloof dat men alleszins rekening moet houden met een grote innerlijke afval in het Rijk. Wanneer men de technische supertoriteit van Rome beschouwt en denkt aan de kleine getallen van de Germaanse invallers, moet men concluderen dat de factor interne afval, ontbreken van de lust tot weerstand, gering enthousiasme om de bestaande orde in stand te houden, een rol hebben gespeeld. Hier kan slechts op enkele elementen worden gewezen: belangrijke bevolkingsgroepen waren *in*, maar niet *van* de antieke civilisatie, om Toynbee's definitie van een proletariaat te citeren. Rome was niet alleen weldoende

civilisatie, Rome was ook heerszucht en wreedheid. Het probleem blijft gesteld: men denkt terug aan Edward Gibbon, auteur van de *Decline and Fall of the Roman Empire*, die de inspiratie voor zijn boek ontving toen hij de ruïnes van de Eeuwige Stad aanschouwde en, waar eens de Vestaalse maagden hadden verbleven, het gezang hoorde van de „bare-footed monks”, treffend contrast van Oudheid en Middeleeuwen.

Dr. A. VAN DOORSELAER

Zonder enigermate afbreuk te willen doen aan de globale stellingname van prof. Lambrechts, weze het ons toegelaten, van archeologisch standpunt uit, enkele gedachten naar voor te brengen.

Er is, vooreerst, begripsverwarring mogelijk bij het gebruik van het woord *continuïteit*. Door archeologen wordt het gebruikt in reactie tegen het zgn. archeologisch hiaat, onder welke term uit de kwantitatieve afname of ontbreken van archeologica, zelfs tot een ontvolking van bepaalde gebieden werd besloten voor de periode 450-550. Zo spreken archeologen bv. van een bewoningscontinuïteit in het Naamse en het gebied van Lesse-en-Lomme (M.E. Mariën, *Les vestiges archéologiques de la région de Lesse-et-Lomme*, Bruxelles 1961), van continuïteit in de aardewerknijverheid (O. Stamm, *Spätromische und frühmittelalterliche Keramik der Altstadt Frankfurt am Main*, Frankfurt 1962), enz.

Daarbij sluit zeer nauw aan een mogelijke begripsverwarring bij het vaak gebruikte woord *cultuur*. Het archeologisch standpunt vinden wij geformuleerd door V. Gordon Childe, *What happened in History*, New York 1946, blz. 18: „Archaeologists classify the objects of their study not only by function into knives, axes, huts, tombs and so on, but also into different „types” of knives, axes, dwellings and graves. The several types of knife or tomb each fulfil roughly the same function; the differences between them repose upon divergences in the social tradition prescribing the methods of their preparation and use. In each functional class archaeologists can distinguish a variety of types current over a restricted area at a given period in archaeological time. The totality of recognized types current simultaneously in a given area is termed a „culture”. Aldus is een archeoloog gerechtigd te spreken over de cultuur van de pithecanthrop.

Een tweede bedenking geldt de vergelijking, kwantitatief en kwalitatief, tussen de cultuurgetuigenissen vóór en na 400-500, in onze musea. Ons lijkt het niet zonder belang, voor deze vergelijking, in beide perioden chronologische fasen en sociale lagen te onderscheiden. Onze Romeinse „cultuurgetuigenissen” stammen uit een gebied dat als wingewest uitgroeide tot een productiecentrum met volle economische expansie en verrijking, gepaard gaande met een steeds groeiende bevolking. Een bevolking die zich, mét de inwijkelingen, afstemde op een materiële, luxueuze welvaart, op het monumentale, het technische, het productieve. Voor de Merovingische periode daarentegen vinden wij de resten van een geweldig gereduceerde bevolking, die terug begonnen is aan het ontginnen van de braakgevalen gronden. Van deze bevolking bezitten onze musea slechts de grafgiften aan de doden

meegegeven. Het vaatwerk is de funeraire keramiek. De andere voorwerpen zijn de gebruiksvoorwerpen van mensen die op een totaal andere levenswijze zijn afgestemd.

Uit een chronologische indeling blijkt eveneens dat de archeologica uit de Merovingische periode (\pm 500-750) kwantitatief en kwalitatief hoger liggen dan deze uit de fase 250-500 van de Romeinse periode, wat een klaar beeld geeft van de stagnatie na de eerste reeks belangrijke invallen en prof. Lambrechts' zienswijze betreffende de „renaissance“-thesis van Piganol treffend illustreert.

Het tevens betrekken, in deze kwalitatieve en kwantitatieve vergelijking, van de vóór-Romeinse ijzertijd lijkt ons niet minder belangwekkend. In deze periode domineren eveneens het stamverband, het agrarische, de mens afgestemd op de kleinkunst, niet het monumentale, het plastische, het materiële...: een beeld van een zich ontwikkelende en zoekende beschaving zonder een *deus ex machina* zoals de Romeinse bezetter er een was. Waarom, vanuit het Noord-Gallisch standpunt dan, de Romeinse periode niet beschouwen als een interruptie van, een parenthese in een langzaam evoluerende beschaving in de westhoek van Europa? Een parenthese die overigens, in het licht van de geschiedenis gezien, een ware verrijking heeft meegebracht.

N A S P E L

Na de lectuur van mijn op band opgenomen causerie en vooral na de lectuur van de gedachtenrijke nota van mijn collega en vriend G. Sanders, is mij duidelijk geworden dat ik tijdens mijn spreekbeurt al te vlug ben heengestapt over de betekenis van de Christelijke Kerk als hoedster van wat ik zou willen heten de restanten van het door de grote invasies stukgeslagen eenheidspotentieel van het *Imperium Romanum*. Wél heb ik op dit feit gealludeerd, maar ongetwijfeld heb ik de draagwijdte ervan niet genoegzaam onderstreept. Dit verzuim wil ik hier goedmaken.

Onmiddellijk moet trouwens worden beklemtoond dat deze functie van de Christelijke Kerk als bewaarster van de Romeinse eenheidsidee m.i. lange tijd slechts in latente toestand aanwezig is geweest: gedurende een vrij lange periode lijkt het mij toe eerder een virtualiteit dan een realiteit te zijn geweest, en zeker wat onze gewesten betreft. Zij treedt niet onmiddellijk genoeg op de voorgrond, na de ineenstorting van de vijfde eeuw, en ook niet krachtig genoeg om de hier vooropgezette thesis van de „discontinuïteit“ ernstig in het gedrang te brengen, althans naar mij wil toeschijnen.

Dit belet niet dat de Kerk als element-van-eenheid in de periode na de grote ineenstorting der vijfde eeuw een reëel historisch gegeven is waaraan men niet achteloos kan voorbijgaan. Zij is het trouwens die na verloop van eeuwen een nieuwe „geestelijke“ éénwording van Europa heeft mogelijk gemaakt, echter niet een „politieke“, want die is — met de desintegratie van het Romeinse Rijk — definitief ten onder gegaan. Zonder het aandeel van de door de Kerk geredde en bewaarde bestanddelen van de antieke, mediterrane beschaving, zou deze geestelijke éénwording bezwaarlijk mo-

gelijk zijn geweest, ook al was de christelijke visie op de wereld en de mens, zoals G. Sanders door een fijnzinnige beeldspraak doet aanvoelen, fundamenteel anders gericht dan de antiek-pagane. Na zijn uiteenzetting aandachtig te hebben gelezen, is mij thans meer nog dan voorheen duidelijk dat de vernietiging van het Romeins Rijk het „einde van een wereld” betekent, óók op geestelijk vlak. De Kerk heeft wél de vormen van de antieke cultuur bewaard — of willen bewaren —, echter niet (of veel minder) de inhoud ervan, de „geest”. Ook zó gelimiteerd blijft haar rol buitengewoon belangrijk.

Men kan de rol en de betekenis van de Christelijke Kerk terzake van verschillende zijden benaderen en waarden. Men kan bv. wijzen op het feit dat zij haar administratie en inrichting op die van het Late Keizerrijk heeft opgebouwd, enz. Met het oog echter op het door mij in mijn spreekbeurt ontwikkelde thema lijkt mij dit niet het voornaamste.

Belangrijker schijnt mij toe de rol van de Kerk als overdraagster van de antieke cultuurelementen aan de wereld der barbaren, d.i. der Germanen.

De uiteenspatting van het Rijk in de vijfde eeuw moet m.i. worden gezien als de eindfase van een opdringen van de Germaanse wereld in zuidelijke richting dat al verschillende eeuwen vroeger begonnen was, veroorzaakt door de menserijkdom, de dynamiek, de expansiedrang van de Germaanse volkeren (zoals later het geval was met de Vikings, de Noormannen) en de ondankbare levensomstandigheden in hun oorsprongsland. Tegen deze niet-georganiseerde maar primitief-levenskrachtige massa's heeft de georganiseerde, gecentraliseerde, maar door ontvolking en overbeschaving ontzenuwde mediterrane wereld het moeten afleggen. Een zich steeds meer vergeestelijkend en met filosofische elementen veredelend Romeins imperialisme, dat toch wel het inzicht had de barbaarse randvolkeren tot zijn eigen niveau op te tillen is, ondanks alle goede bedoelingen, niet in zijn opzet geslaagd. Zijn primitieve tegenstanders zijn daarenboven niet in staat gebleken hun eigen levensvormen op te geven of te sublimeren. Het noodzakelijk aanpassingsproces tussen mediterrane en Germaanse wereld — een tragische aangelegenheid — is niet tijdig genoeg kunnen gebeuren. Of, beter misschien: het is niet kunnen gebeuren omdat de „klassieke” Romeinse wereld niet meer de geestelijke spankracht bezat noch in de nodige geestelijke condities verkeerde om die aanpassing tot stand te kunnen brengen. Zij is veel later gebeurd, na de ineenstorting van de Romeinse wereld en door toedoen van het christendom. Het is doorheen en langs het christendom om dat het Germanendom zich tot een bepaalde vorm van antieke mediterrane cultuur heeft kunnen bekennen, maar lang nadat het Romeins *imperium* was verdwenen, d.i. door de kerstening der Germaanse volkeren. Het is m.a.w. de Kerk die de rol van het Romeins Rijk heeft gespeeld, een brug te werpen tussen de mediterrane beschaving en de *barbaria*. Eens dat dit was geschied (na een incubatietijd van verschillende eeuwen) kon, mede dank zij het frisse bloed dat door de Germanen in een verouderd lichaam werd gespoot, in Westeuropa de cultuur een nieuwe en frisse aanloop nemen. Haar oorsprongsgebied lag tussen Loire en Rijn: „Là s'opéra définitivement l'œuvre de rapprochement et de fusion entre le nord germanique, l'ordre spirituel de l'Eglise et les traditions de la culture latine”

(Chr. Dawson). Zonder de Christelijke Kerk ware deze voor de verdere lotgevallen van Europa zo onontbeerlijke fusie nooit tot stand gekomen. Zij situeert zich echter verschillende eeuwen na de ineenstorting van het Romeinse Rijk.

Tenslotte nog dit. Dat ik uitvoerig slechts op één „nabeschouwing” ben ingegaan, betekent niet dat ik geen aandacht heb opgebracht voor de ideeën die meerderen onder mijn geëerde toehoorders aan mijn betoog hebben willen toevoegen. Niet zonder voldoening en belering zie ik aldus mijn stelling voor meer dan één uitzicht gestaafd: de evolutie van het geschrift (dr. Buntinx), van de kerkgeschiedenis (prof. Dierickx), van de taal (dr. Gysseling), van het vakkundig vermogen (dr. Prevenier), het pseudo-karakter zelf der barbaarse pogingen tot „continuïteit” (coll. Van Caenegem) illustreren gedetailleerd een onmiskenbare „discontinuïteit”. Evenzeer stel ik op prijs dat elders mijn uiteenzetting — zoals daarnet gebeurde — wordt genuanceerd door het verruimen van de horizont waarbinnen ik het probleem had omschreven: deze cruciale tijd dient inderdaad beschouwd als de aanvang van een fusie-proces dat de constituerende elementen van een nieuwe beschavingsvorm actief en beloftevol heeft dooreengesmolten (drs. Milis en Van Bostraeten), terwijl elke scherpgestelde differentiatie, naar tijd en sociale klasse, der discontinuïteitsverschijnselen mijn opvattingen zowel corrigerend als verrijkend zal aanvullen (dr. Van Doorselaer). Het lijkt bijkomstig dat deze ruimgeuite belangstelling mij persoonlijk heeft verheugd, maar het is belangrijk dat wij hier zo één zo allen, onbevange en leergierig, aanzitten bij het onderricht der Geschiedenis zelf: *historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis* (Cicero, *De Orat.* 2, 9, 36).